

УДК 37.037

ВИХОВАННЯ ЯК СКЛАДНА ДИНАМІЧНА СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА: РІЗНОХАРАКТЕРНІ ВИДОВІ КАТЕГОРІЇ

К.І. Приходченко

Стаття порушує проблему, яка, на наш погляд, завжди є актуальною. Це здійснення виховних впливів на зростаючу особистість. Успіх залежить як від особистих якостей вихованців, так і від педагогічної майстерності. В працях учених простежується шлях руху людини освіченої як людини вихованої.

Постановка проблеми у загальному виді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями

На сучасному етапі розвитку Української держави особливої актуальності набуває проблема створення умов для формування особистості, яка має високий рівень самосвідомості, творчої активності, відповідальності, керується у своїй суспільно корисній діяльності та поведінці людськими цінностями. Таку людину може виховати заклад, для якого пріоритетом є розвиток активно-творчих можливостей особистості, її індивідуальних потенцій.

У зв'язку з цим соціальні та педагогічні проблеми ефективності виховного процесу освітнього закладу стають пріоритетними в українському суспільстві. Це приводить до інтенсифікації пошуків нових, нетрадиційних форм і методів виховання. Слід зважити на те, що у надрах старої системи освіти спочатку сформувалися нові підходи до локальних засобів навчання та виховання особистості, а згодом з'явилися альтернативні освітні заклади з їхніми цілісними концепціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спирається автор

На думку Н. Анікеєва, С. Батищева, В. Безпалько, Л. Березовчук, саме вік ранньої юності є періодом громадянського становлення людини, формування духовних якостей особистості [1-4]. Проблема ефективності виховного процесу останнім часом набуває особливої актуальності у роботах дослідників – філософів, психологів, педагогів. Так, фахівці у галузі філософії моралі І. Бех, Т. Белавіна, В. Болгарина, В. Блюмкін, О. Дубко, Л. Білик, В. Болдирєв, В. Большаков, Р. Артур, В. Бухвалов, Я. Длинер, Ю. Васильєв, І. Васюков та інші досліджували виховні цінності, їхню сутність, специфіку та місце в духовному світі особистості [5-13]. Певні теорії виховання особистості розроблені такими засновниками гуманістичної психології, як Г. Віцлан, О. Вишневський, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фром, які стверджували, що сама сутність людини постійно спонукає її до самовдосконалення, особистісного росту та творчості. Психологічні аспекти виховання розкриті у працях Г. Балла, І. Беха, О. Бодальова, М. Боришевського, Є. Головахи, Н. Паніної, Л. Гребенкіної, Н. Анциферової, Л. Виготського, О. Киричука, І. Кона та інших дослідників, що поклали в основу своїх концепцій суб'єкт-суб'єктну взаємодію та саморозвиток особистості [14-22]. Науковці виявили особливості динаміки розвитку виховної системи, технологію проектування та керування процесами формування взаємовідносин.

Загальнотеоретичні засади виховання висвітлені у працях як вітчизняних науковців та педагогів, так і зарубіжних. Вони усвідомлювали, що педагогіка, яка нав'язувалася їм діючою на той час суспільно-політичною системою, не відповідає завдання виховання особистості, де пріоритетом є духовні цінності. Тому в центр навчально-виховного процесу вони намагалися поставити дитину – не тільки як об'єкт, але й суб'єкт виховання. Саме це, на нашу думку, у поєднанні з особистісними якостями та педагогічною майстерністю зумовило успіх їхньої педагогічної діяльності [23-30].

Різні аспекти виховання знайшли також відображення у працях І. Єрмакова, В. Оржеховської, Г. Пустовіта, А. Сиротенко, Л. Сохань, В.М. Хайруліної та інших. Вчені-дослідники С. Гончаренко та Ю. Мальований [31] розробили цілісну концепцію виховання, провідні ідеї якої втілені у педагогічну практику завдяки

працям С. Гудзенка, І. Гуревича, А. Гусєва, А. Васильєва, В. Козлова, М. Боришевського, В. Бутенка, О. Сухомлинської, І. Тараненко, К. Чорної та інших [32-40]. О. Савченко простежує шлях руху від людини освіченої до людини вихованої та умови її формування. В. Кан-Калик, Н. Никадров, С. Карпенчук, В. Білоусова, О. Бондаревська, В. Киричок та інші розкривають шляхи, методи та нові технологічні засоби виховного процесу [41-48]. Ефективність виховання прагнули втілити в своїй практичній діяльності педагоги-новатори – В. Корольов, В. Кузь, Ю. Руденко, В. Шаталов, С. Лисенкова, І. Волков, Є. Ільїн, Т. Гончарова та інші [49-53]. Цій проблемі присвячено також значну частину робіт Ш. Амонашвілі.

Авторами сучасних концепцій особистісно зорієнтованого виховання є І. Бех, В. Білоусова, С. Гончаренко, Ю. Мальований, О. Савченко, І. Якиманська та ін.

Формування цілей статті (постановка завдання)

Пропонуючи розглянути альтернативні навчальні заклади, які більш мобільні та гнучкі, ставимо за мету: показати шляхи адаптування до сучасних змін у суспільстві, використовуючи можливості для вдосконалення та застосування, різноманітні активні форми та методи виховання; розробити методичні рекомендації щодо ефективного виховного процесу, перевіривши їхню життєспроможність.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів

На думку Дж. Дьюї, дитина – активний суб'єкт свого навчання, тому що у неї є потреба пізнання світу. Цих потреб чотири: соціальні, конструювання, художнього вираження та дослідницькі. Тому головна роль педагога полягає у створенні умов для самореалізації цих потреб. До таких умов, за Дж. Дьюї, належать, по-перше, здійснення навчання на активній основі через створення особливого виду мотивації – проблемної, по-друге, навчання через дію, тобто через самостійну практичну діяльність у різних сферах пізнання, які обирає сам навчаючий. Характер людини як суб'єкта виявляється у здатності аналізувати. Тільки істота, яка зуміла відокремити добро від своїх потреб, дозволила йому бути тим, чим воно є насправді, – здатне на добро у розумінні

цінності. Доречно тут згадати слова Алішера Навої про те, що людина може допустити помилку, визнання її облагороджує, але вдвічі є благороднішим вчинок, якщо людина виправить помилку, проявить здоровий глузд.

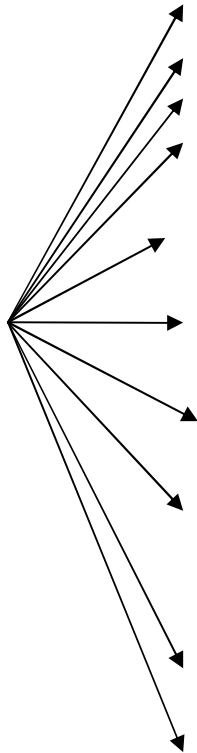
Мері Джехода (Jahoda, 1958) визначила такі аспекти психічного здоров'я об'єкта діяльності, як:

- здатність до емоційної саморегуляції;
- позитивне ставлення до себе;
- оптимальний розвиток, зростання й саморегуляція особистості;
- особиста автономія (можливості побути на самоті);
- реалістичне сприйняття оточення;
- уміння конструктивно й ефективно впливати на своє оточення, тобто бути здатним до самодіагностики.

Мета самодіагностики – виявлення та довільне подолання стану емоційної напруженості суб'єкта. Розвиток особистості дитини є основним завданням шкільного навчання (Д. Ельконін, В. Давидов, В. Репкін, О. Дусовицький, С. Максименко) [148, 109-111, 569]. В основу розвитку навчаючого покладено його навчально-виховну діяльність. Активна участь зростаючої людини у навчально-виховному процесі як суб'єкта учіння впливає на його розвиток і виховання. Голова Української Асоціації «Розвиваюче навчання» наголошує на думці, що саме в навчальній діяльності формується здатність до самовдосконалення, рефлексія, планування, аналіз, самопізнання. Латинська формула – бережи порядок, і порядок убереже тебе – є безперечною умовою формування якості самоорганізації суб'єкта через діяльність.

Наукові положення про роль діяльності у розвитку творчих здібностей навчаючих як суб'єктів, здатних до життєвої самотворчості, викладені у Законі «Про мови», в Указі президента України «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики», в «Концепції 12-річної загальноосвітньої школи», в Національній доктрині розвитку освіти України. За влучним висловлюванням Ш. Амонашвілі, істинно гуманістична педагогіка – це така педагогіка, яка дозволяє залучити дітей до процесу творчості самих себе. В навчально-виховному процесі домінує Концепція особистості (рис. 1) (авт. Т. Даламанова).

Діалектику виховання та самовиховання творчої особистості вивчав В. Андрєєв [19, 20]. Самовиховання – це формування людиною своєї особистості у відповідності з свідомо поставленою метою. «Пізнай себе – і ти пізнаєш світ», – казали древні. Процес пізнання проходить через самоспостереження – самоаналіз – самооцінку – самопрогнозування – самореалізацію. Самоспостереження – уміння особистості бачити позитивні та негативні сторони своєї діяльності, діагностувати і коректувати її в русло життєвої самотворчості. Самоаналіз – аналіз свого внутрішнього світу, своєдіяльності, полягає у співставленні того, що планувалося з тим, що зроблено чи могло бути зроблено. Самооцінка – це компонент самосвідомості, який вмщує поряд зі знаннями про себе власну оцінку своїх здібностей, моральних якостей та вчинків. Самопрогнозування – можливий ефект діяльності особистості, відображення в свідомості «Я – в майбутньому». Самореалізація – це пізнавальна потреба в навчальній діяльності, в самовираженні, всамоствердженні, в самовизначенні, в прагненні до ідеалу можливої досконалості.

Я – духовний світ особистості;
Ви – основні моральні почуття (любов, дружба);
Ми – національні почуття, групові інтереси;
Вони – міжособистісні, міжгрупові суперечності, повага до думки інших;
Суспільство – вміння адаптуватися до умов та обставин суспільного життя;
Людство – певне ставлення до світу, родової самовідданості;
Природа – усвідомлення себе частиною природи, носієм знань;
Універсум – сприйняття філософських та релігійних ідей, формування поглядів на сенс життя;
Космос – усвідомлення законів природи, життя як найвищої цінності;
Інформація – формування вміння жити в інформаційному суспільстві і формується за

Рис. 1 Я – особистість

За А. Маслоу, прагнення до самореалізації є одним із першорядних показників творчої особистості – людина у процесі самореалізації прагне бути такою, якою може (здатна) стати. Вона безупинно рухається до ідеалу можливої досконалості, аби перебувати у злагоді з собою.

У Законі про освіту України, Державній Національній програмі «Освіта» (Україна XXI ст.) та інших нормативних документах підкреслюється, що реалізація виховних функцій здійснюється в системі навчально-виховної діяльності викладача. Важливе місце в цій системі посідає позаурочна виховна діяльність, спрямована на всебічний і гармонійний розвиток особистості навчаючого, що поєднує духовне багатство, моральну чистоту та фізичну досконалість [23-30].

У Законі про загальну середню освіту, у Положенні про загальноосвітній навчальний заклад наголошується на тому, що виховання здійснюється у процесі аудиторної, позааудиторної; підкреслюється значення чітко організованої діяльності для гармонійного розвитку навчаючих. Закон України про освіту відповідно до Конституції України визначає державну політику, її правові, соціально-економічні, а також організаційні, освітні та виховні заходи. Основними напрямками виховання пропонуються, такі як художньо-естетичний, туристсько-краєзнавчий, еколого-натуралістичний, науково-технічний, дослідницько-експериментальний, фізкультурно-спортивний, військово-патріотичний, соціально-реабілітаційний, оздоровчий, гуманітарний.

Виховання – це головне родове поняття педагогіки як емпіричної та теоретичної науки, від якої походять видові категорії: педагогічна діяльність, цілісний педагогічний процес, освіта та навчання, саморозвиток особистості. Проблема виховання досліджувалася в різних напрямках: як цілеспрямований процес формування особистості (С. Баранов, С. Гончаренко, Т. Ільїна, Б. Кобзар, З. Курлянд, В. Лозова, Н. Мойсеюк, Г. Троцько та ін.), виховання як фактор соціалізації особистості (М. Галагузова, І. Закатова, Ю. Клейберг, О. Матвієнко, П. Підкасистий, М. Приходько, В. Смирнов,

Д. Фельдштейн, С. Шевченко, В. Шульгин та ін.); культурологічний аспект виховання як системіформування творчої особистості (В. Бондар, І. Бурлака, І. Зязюн, Л. Коваль, М. Фіцула, В. Фоменко, І. Шапошникова, М. Ярмаченко та ін.).

В багатьох сучасних наукових працях, педагогічних та психологічних словниках, посібниках під вихованням розуміється:

- цілеспрямоване створення умов для розвитку та саморозвитку людини (С. Баранов, С. Гончаренко, А. Петровський, М. Ярошевський та ін.);

- управління процесом розвитку (формування) особистості шляхом створення необхідних для цього умов (В. Белова, Т. Ільїна, М. Коваль, Л. Рувінський, М. Фіцула та ін.);

- головним системоутворюючим елементом пропонується педагогічна взаємодія (І. Бех, Г. Воробйов, О. Киричук, Л. Кондрашова, З. Курлянд, І. Харламов та ін.).

Так, в Українському педагогічному словнику С. Гончаренка пропонується таке визначення виховання: «Виховання – процес цілеспрямованого систематичного формування особистості, зумовлений законом суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів» [31].

Слід зазначити, що за традиційного підходу виховний процес уявляють та здійснюють як моносуб'єктивний, виховання ж в цілому розглядається як спеціально організований педагогічний вплив на особистість дитини. Це визначення відображає тільки зовнішню сторону виховного процесу, тобто діяльність вихователя. Якщо ж процес виховання трактувати як закономірну неперервну та послідовну зміну моментів розвитку взаємодіючих суб'єктів (Киричук О.В.), то його можна розглядати як соціально-особистісне явище, в якому і педагог, і вихованець є суб'єктами педагогічно доцільної й морально-етичної взаємодії на рівні співробітництва та співтворчості. За визначенням З.Н. Курлянд, процес виховання – це закономірна, послідовна, неперервна зміна моментів розвитку взаємодіючих суб'єктів. Основним системоутворюючим елементом цього процесу є педагогічна взаємодія.

Питання організації дозвілля молоді в позааудиторний час хвилює багатьох учених: проблему виховного процесу в сучасному освітньому закладі досліджують у різних аспектах:

концептуальні засади організації позааудиторної виховної роботи (С. Гончаренко, В. Демиденко, Т. Дем'янюк, В. Новосельський, В. Оржеховська, В. Постовий, Л. Хлебникова, К. Чорна та ін.); розробка виховної системи освітнього закладу (Б. Вульфів, В. Демчук, В. Караковський, С. Карпенчук, М. Красовицький, С. Мартиненко, К. Новикова, М. Остапенко, А. Сидорків та ін.); питання гуманізації відносин (І. Бех, В. Білоусова, А. Воловик, Л. Канішевська, Б. Кобзар, М. Красовицький, Т. Мандрикіна, О. Матвієнко, С. Шевченко та ін.); зв'язок аудиторної системи виховання з роботою в поза навчальний час (В. Вербицький, С. Кириленко, Р. Науменко, Г. Пустовіт, Т. Сущенко та ін.).

Виховна робота, що проводиться в позааудиторний час, доповнює та поглиблює виховання, яке здійснюється у процесі навчання. Для визначення цієї роботи в педагогічній літературі використовують низку термінів: «позааудиторна», «позанавчальна», «дозвілліва робота». Інколи у практиці зустрічається протиріччя у використанні означених термінів. Спробуємо з'ясувати ці поняття. В Українському педагогічному словнику зазначається, що позааудиторна робота організовується та проводиться органами дитячого самоврядування за активною допомогою і при тактичному керівництві з боку педагогічного колективу, особливо кураторів, вихователів, організаторів позааудиторної та позанавчальної роботи.

Б.С. Кобзар використовує термін «позанавчальна виховна діяльність», під якою він розуміє складову професійно-педагогічної діяльності педагога. На його думку, це цілеспрямована навчально-виховна робота зі школярами, що організують та здійснюють викладачі, вихователі в різних навчальних закладах в позааудиторний час.

Позааудиторну роботу розглядають як один із основних шляхів у здійсненні різних напрямків виховання, як підсистему загального виховного процесу. Г.А. Підласий підкреслює, що практична реалізація принципу єдності виховних впливів вимагає створення єдиної системи виховання як під час занять, так і в позааудиторний час.

Виховання, за І.Ф. Харламовим, здійснюється у системі навчальних занять та позааудиторній роботі. Всебічному розвитку

особистості мають сприяти різномантні форми навчально-виховної роботи, які тією чи іншою мірою сприяють розумовому, технічному, моральному та естетичному вихованню навчаючих, виявленню та розвитку їхніх творчих здібностей. Основою процесу виховання є діяльність навчаючого як суб'єкта у різних видах та формах. Генетично вихідною є зовнішня, предметна діяльність, яка породжує усі види внутрішньої психічної діяльності. Загальну психологічну структуру діяльності характеризують дії та операції, що співвідносяться з потребами, мотивами, шляхами навчаючого; засоби діяльності, її результати. Тому до складу процесу виховання також входять компоненти: цільовий, стимуляційно-мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, контроль-регулювальний, оцінно-результативний. У вихованні, як і в будь-якому суспільному процесі, теорія прогнозує лише середній стан. Відхилення від нього в конкретних випадках можуть бути значними. Якщо їх не контролювати і не коректувати процес, то можна отримати результати, далекі від поставленої мети. У зв'язку з цим виховний процес завжди має певну послідовність корекцій, кожна з яких спрямована на відновлення його оптимальної течії. Частиною виховного процесу, яка перебуває між двома корекціями, називають виховною ситуацією. Як «відрізок» процесу, виховна ситуація містить у собі всі структурні компоненти цілісного процесу. Основу ситуації становить виховна дія, яка має завдання виховання, адекватний їй зміст, способи виховання. Виховна дія не ототожнюється лише із впливом педагога. До складу цього поняття входять безпосередні й опосередковані впливи. Серед них: впливи, організовані педагогом, вплив самої особистості вихователя, окремого навчаючого, групи, колективу; акт керівництва самовихованням. Суттєвою ознакою виховної дії є наявність завдання виховання. Виховною ситуацією може бути відверта розмова, диспут, зустріч, свято тощо.

Виховна ситуація є основним «відрізком» виховного процесу, а сам процес виховання – взаємопов'язаним ланцюгом виховних ситуацій, що розвиваються. За такого розуміння процес виховання є саморозвиваючою системою, в якій розвиваються не лише вихованці, виховна діяльність, сам вихователь, його взаємодії з вихованцями; розвивається цілісний об'єкт, який, будучи

системою, є дещо більшим, ніж сукупність складових. Так долається однобічність відокремлених підходів до розуміння виховання психологічного, соціально-психологічного, соціологічного, технологічного; теорія виховання набуває власного об'єкта дослідження.

Існує декілька концепцій сімейного виховання дітей. Розглянемо окремі найбільш характерні концептуальні погляди сьогодення. Адлерівська модель (автор А. Адлер) ґрунтується на свідомій та цілеспрямованій зміні поведінки батьків, яка визначається головним принципом взаємоповаги членів сім'ї. Почуття єднання, що виникає при цьому, робить людину здатною до співробітництва з іншими людьми, тобто формує соціальний характер. Учені Н.П. Анікеєва, С.А. Батищев, І.Д. Бех, В.А. Борисова, А.Г. Вишневецький, А.Я. Гозмач, В.М. Дружинін, І.С. Кон, Г.Г. Филипова, Л.Б. Шнейдер, Е.П. Ейдемилер, В.В. Юсбицький, Ю.Л. Азаров, Е.М. Арнаутова, А.М. Бардіан, Г.В. Гребенчиков та інші торкалися проблеми взаємовпливу батьків і педагогів на дитину [1-7]. Н.І. Болдирев, В.І. Большаков, М.І. Буянов, М.П. Земська, С.В. Ковальов, Т.А. Кулікова, О.І. Кульчицька тощо [8-13] обстоювали питання батьківської опіки у сім'ї. Ученими визначається батьківство як інтегральнеутворення особистості (батька та/або матері), що включає сукупність її ціннісних орієнтацій, установок та очікувань, батьківських почуттів, відношень і позицій, відповідальності та стилю сімейного виховання. Сім'я створює умови для взаємопідтримки, взаєморозвитку, естетичного взаємообміну, всеперемагаючої щедрості душі батьків і дітей. Бо саме батьківська підтримка допомагає зростаючій людині заглянути в себе, визначити набір цінностей, які узгоджуються з її неповторною людською сутністю, індивідуальністю. Учені Я.А. Коменський, А.С. Макаренко, І.П. Песталоцці, О. Вишневецький, О. Вознюк, Л. Гребенкіна, Ж.Ж. Руссо, К. Ушинський, В. Нестеров, Х. Джейнотт, Д. Локк, Дж. Рескін, С. Матушкін, Б. Бім-Бад, Е. Днепров, Г. Корнетов, В. Мухіна та інші визначають сім'ю як університет людських стосунків, який забезпечує всебічний і гармонічний розвиток особистості дитини, збереження та укріплення її фізичного, морального та психологічного здоров'я [14-53]. Л.М. Толстой назвав

сім'ю цілою державою у мініатюрі, наголошуючи, що майбутнє кожної країни міститься в його сім'ї, бо майбутнє планети залежить не тільки від нашої діяльності, але і від труда попередників. Основним поняттям адлерівського виховання батьками є рівність, співдружність та реальні результати.

Розглянемо навчально-теоретичну модель виховання (автор Б.Ф. Скіннер), в основі якої покладено результати експериментальних досліджень, за допомогою яких була зроблена спроба визначити, яким чином установки на поведінку батьків впливають на зростаючу людину. Цей напрям ґрунтується на загальній теорії біхевіоризму. В цій моделі підкреслюється, що поведінку батьків та їхніх дітей можна змінити методом переучування або навчання. Модель чуттєвої комунікації (Томас Гордон) базується на феноменологічній теорії особистості Карла Роджерса та практиці клієнтської терапії, метою якої є створення умов для самовираження особистості. Це досягається шляхом мінімізації, «згладжування» різниці між «Я-ідеальним» та «Я-реальним» за певних психологічних умов. Змінити поведінку людини можна лише зрозумівши та прийнявши її почуття. В сімейному вихованні розглядувана модель означає діалогічність спілкування, його відкритість, вільність прояву почуттів, їх щирість.

Підноситься інститут батьківства на досить високий рівень, генералізується виховна діяльність як соціально значущу. Педагогічно освічена молодь глибоко обдумує, аналізує настанови, поради, оцінки та відношення, широко використовуючи домінуючі можливості зовнішнього стимулювання, орієнтації на успіх, на формування упевненості, можливості відчувати свою значущість. Молодим людям ще раз наголошується на думці, що взаємовідносини слід встановлювати гнучкі та тактовні. Суб'єктивна сторона є превалюючою. Роль батьків є важливим чинником становлення їхніх дітей як таких, що здатні подолати життєві кризи, різні несподівані перешкоди, побачити в життєвих ситуаціях згубне і позитивно-творче. Батьки не просто помічники своїх дітей, вони їхні друзі, однодумці. Вони – міцне ядро створюваного сімейного середовища. Формуючи у дітей позитивний образ сім'ї, мати й батько прагнуть відчувати потреби дитини, краще розуміти її мислення, заглиблюватися в інтереси. Значно зростає емоційна

цінність батьківства. Життя дітей стає щасливішим, успішнішим, соціально зорієнтованим. Світ навколо них наповнюється добротою. В ньому немає місця злу, насиллю, жорстокості. Коло оточуючого середовища як динамічна мережа взаємовпливів розширюється і набирає все нових і нових позитивно-творчих обертів, виступає інтегрованою умовою особистісного розвитку кожного його учасника, кожного члена сім'ї без винятку.

У процесі виховання виділяються змістова і процесуальна сторони. Їхня єдність стає очевидною лише при досить високому ступеневі абстрагування, який дозволяє вийти за межі тих конкретних обставин, у яких здійснюється виховання. Тобто уявлення про виховну діяльність вихователя, куратора ще не є процесом виховання в цілому. Для того щоб побачити за цією діяльністю дещо цілісне, необхідно здійснити педагогічне абстрагування. Важливо при цьому пам'ятати, що на низькій стадії абстрагування процес виховання не простежується. Надмірна його стадія спричиняє загрозу відриву від дійсності.

Процес виховання є складною динамічною системою. Будь-яка система не може існувати поза певним середовищем і може бути зрозумілою лише у взаємодії з ним. Відповідно до принципу ієрархічності процес виховання є лише одним із компонентів соціального середовища. Тому системний підхід до аналізу виховного процесу обов'язково передбачає вивчення взаємодії процесу виховання як системи з середовищем. У свою чергу кожна виховна ситуація як елемент виховного процесу сама є системою. Водночас, будучи системним утворенням, вона виконує роль елемента ширших систем (морального виховання та ін.). Усю численність елементів можна вивчити лише за умови фіксації всієї системи в дії. А це означає, що потрібно визначити їхню участь у процесі, тобто в безперервній зміні у часі. Саме тому процес виховання розглядається як динамічна система. Розглядати процес виховання в динаміці – значить визначити, як він зароджувався, розвивався та буде розвиватися у майбутньому.

У сучасній теоретичній педагогіці існує багато критеріїв виділення (відокремлення) різних структур процесу виховання. Найвідомішими є моделі, побудовані за критеріями послідовності етапів (стадій) розвитку процесу у часі. За критерієм зв'язку і

залежностей між компонентами, які забезпечують ефективність протікання процесу, виділяється така послідовність його організації:

1) проектування процесу, що включає визначення мети та конкретних завдань виховання;

2) визначення змісту виховання (організація трудової природоохоронної, ціннісно-зорієнтованої, художньої, спортивної та іншої діяльності);

3) форми, методи регулювання міжособистісного спілкування та його корекція в процесі основних видів діяльності вихованців;

4) контроль та підведення підсумків, установлення співвідношення між одержаними та запланованими результатами, аналіз досягнень та невдач.

Наступна структура теж ґрунтується на виділенні послідовних етапів процесу, але за іншим критерієм – за критерієм послідовності етапів та відповідних педагогічних дій. Вона має ряд стадій:

1) ознайомлення із загальними нормами та вимогами;

2) формування відносин;

3) формування поглядів та переконань;

4) формування загальної спрямованості особистості.

Першим етапом процесу виховання є усвідомлення вихованцями норм і правил поведінки, які їм пропонуються. Для того щоб поводитись правильно, необхідно визначити для себе критерії поведінки. А. Макаренко практикував проведення з вихованцями спеціальних бесід теоретичного характеру: про чесність, ставлення до сторонніх, своїх, державних речей, стриманість, повагу до жінки, дитини, людини похилого віку. Ним була розроблена навіть теорія вчинків стосовно суспільства. Подібні бесіди розробляв і проводив з учнями В. Сухомлинський, більшість з яких висвітлено ним у книгах з питань виховання школярів. Джерела отримання знань про норми та правила поведінки різні: слово вихователя, його особистий приклад, приклад інших людей, цікава книга, стаття в газеті, журналі тощо.

Багато виховних систем цьому етапу приділяли мало уваги, сподіваючись, що вихованці з часом і самі зрозуміють: що, для чого

та чому слід робити. Головне – формувати необхідну поведінку. Чим більше помилок допускають вихованці, тим краще. Своєчасна корекція поведінки (часто за допомогою тілесних покарань) швидко виправить стан. Вітчизняна школа 20-80 років, навпаки, допускала гіперболізацію цього етапу, надавала перевагу словесним методам виховання, на шкоду наступним етапам, які вимагають дії.

Другим етапом виховання є формування ставлення до норм та правил поведінки, яка пропонується. Важливо, щоб навчаючий не просто розумів і осмислював те, що йому розповідають, показують чи просять зробити, а виявляв при цьому почуття. Зокрема, якщо йому пояснюють, як важливо бути добрим, чуйним та уважним до людей, він має відчутти і почуття жалю, і співчуття до тих, про кого розповідає викладач, про кого потрібно піклуватися. Абстрактне поняття честі стає зрозумілим, доступним, коли вихованця запитують про те, як би він відреагував, якби, наприклад, була уражена честь його коханої дівчини, сестри. Почуття патріотизму легше пробудити, якщо спрямувати увагу на реальні зміни, що відбуваються в його родині, рідному селі, місті. Отже, лише загострюючи почуття і спираючись на них, вихователі можуть підвести навчаючого до дії.

Третім етапом є формування поглядів та переконань. Формування поглядів – це етап сприйняття, засвоєння та перетворення засвоєних норм на особисте надбання. Це потенціальна готовність до дії. Переконавання – це тверді, засновані на певних принципах та світогляді погляди, які слугують керівництвом у житті. Переконавання пов'язані з дією. Вони виявляються в праці, ставленні до праці, обов'язків, устосунках з людьми, в різних вчинках, діях тощо. Формування переконань є складним процесом. Зовсім не кожне засвоєне поняття чи правильно сформоване уявлення переходить у переконання. Найбільш надійним шляхом формування переконань є організація досвіду правильної поведінки, створення ситуацій, які вимагають прояву позиції в дії, тренування з метою здійснення правильних дій.

Четвертим, головним етапом виховного процесу є формування загальної спрямованості особистості в процесі різноманітних видів діяльності. Тренування в діяльності, багаторазові повторення забезпечують формування навичок та

звичок поведінки, яка відповідає сформованим переконанням, тобто виробляються звички такої поведінки, яка стає нормою. Система звичних дій, вчинків поступово переходить у рису характеру, властивості особистості. Чим більшою увагою в структурі виховного процесу набуває педагогічно доцільна, добре організована діяльність, тим вищою стає ефективність виховання. Процес виховання є процесом багатофакторним: на нього впливає родина, окремі педагоги, освітній заклад в цілому, суспільство з його виховними інститутами. Встановлено, що чим більше за своїм напрямком та змістом збігаються впливи організованої виховної діяльності й об'єктивних умов, тим успішніше здійснюється формування особистості. Особливість виховного процесу виявляється і в діяльності вихователя – керівника цього процесу, зумовленій не лише об'єктивними закономірностями. Його діяльність – це здебільшого мистецтво, що свідчить про своєрідність особистості педагога, його індивідуальність, характер тощо.

Крім цього, особистість одночасно зазнає багатьох різнохарактерних впливів, накопичує позитивний та негативний досвід. Процес виховання є тривалим, власне, безперервним процесом. Він триває все життя. При цьому змінюється лише роль і співвідношення різних виховних факторів. До початку навчання провідну роль у вихованні відіграє родина, в роки навчання – навчальні заклади. З початком трудової діяльності – власна сім'я, трудовий колектив, громадські, політичні, релігійні організації. Виховання у юності залишає найглибший слід у свідомості людини, тому що нервова система у молодому віці характеризується високою пластичністю та сприйнятливістю. Проте це не означає, що «яскравий» виховний захід здатний змінити поведінку навчаючого. Необхідна система роботи, визначена певною виховною метою.

Безперервність виховання полягає ще й в тому, що виховні впливи молоді люди відчуває не лише в момент реалізації виховної дії. Бувають і можливі дії, а також педагогічний наслідок. З цієї позиції розуміють звернене до батьків відоме висловлювання А. Макаренка про те, що виховання відбувається завжди, навіть тоді, коли вас немає вдома. Процес виховання є комплексним.

Особистість формується в цілому, певні риси та якості в неї розвиваються не по черзі, а одразу, комплексно. Це означає, що цілі, завдання, зміст, форми та методи виховного процесу мають підпорядковуватися ідеї цілісності формування особистості, тобто педагогічний вплив повинен мати комплексний характер. Звичайно, на певному етапі увага до вирішення тих чи інших виховних завдань може посилюватися. Усі виховні завдання в міру розвитку людини ускладнюються та поглиблюються.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Таким чином, виховному процесові притаманна віддаленість результату від моменту здійснення безпосереднього виховного впливу. Між педагогічними впливами та проявом вихованості або невихованості лежить довгий період утворення необхідних властивостей особистості. Може бути і велика варіативність результату. У тих самих умовах останні можуть суттєво відрізнятись. Це пов'язано із значними індивідуальними відмінностями навчаючих, різним досвідом їхнього соціального формування, ставленням до виховання. Рівень професійної підготовки вихователя, його майстерність, вміння керувати виховним процесом значно впливає на хід і результат цього процесу. Процесу виховання властива самокерованість. Його протікання здійснюється в двох напрямках: від вихователя до вихованця (прямий зв'язок), результатом чого є послідовність взаємопов'язаних виховних ситуацій; від вихованця до вихователя (зворотний зв'язок), який дозволяє будувати кожну виховну ситуацію з урахуванням результативності попередньої. Чим більше у розпорядженні вихователя зворотної інформації, тим доцільнішим стає виховний вплив.

Література

1. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе – М. Просвещение, 1989. – 224 с.
2. Батыщев С.Я. Реформа профессиональной школы: Опыт, поиск, задачи, пути реализации. – М.: Высш. шк. 1997. – 179 с.
3. Безпалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 139 с.

4. Березовчук Л.Н. Виртуальное пространство культуры. Материалы научной конференции 11-13 апреля 2000 г. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С.6-11
5. Бех І.Д. Психологічна суть гуманізму у вихованні особистості // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – 1994 – №3. – С. 3-12.
6. Белавіна Т. І. Сучасні аспекти становлення культури громадянської та соціальної відповідальності учнівської молоді // Нові технології навчання. – 2001. – Вип. 30. – С. 63-73.
7. Білик Л.І. Про системний підхід в організації виховного процесу // Проблеми освіти. – К., 2001. – Вип. 26. – С. 97-104.
8. Болдырев Н.И. Нравственное воспитание школьников: Вопросы теории. – М.: Педагогика, 1996. – 129 с.
9. Большаков В.І. Виховати творчу особистість, будсвника української держави / В.І. Большаков, Г.Г. Кривчик // Проблеми освіти. – К., 2001. Вип. 26. – С. 169-173.
10. Большой толковый психологический словарь / Ребер Артур. – Т.2. – М.: Вече, АСТ, 2000. – 753 с.
11. Бухвалов В.А., Длинер Я.Г. Педагогическая экспертиза школы. – М.: Педагогический поиск 2000. – 407 с.
12. Васильев Ю. В. Педагогическое управление в школе. Методическая теория, практика. – М. Педагогика, 1990. – 144 с.
13. Васюков И.А. Словарь иностранных слов. – М.: АСТ Пресс, 2006. – 892 с.
14. Вицлан Г. Оценка поведения и характеристика учащегося: Книга для учителя: Пер. с нем. – М.: Просвещение, 1986. – 207 с.
15. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Пед. Нариси. – Львів, 1996. – 156 с.
16. Виховання громадянина / Г.Р. Ігнатенко та ін. – К., 1997. – 164 с.
17. Вознюк О. В. Виховання екологічної відповідальності особистості як наріжний шлях розвитку її духовності / О.В. Вознюк, В.Г. Калашшков, В.Г. Левківський // Проблеми освіти. – К., 2001. – Вип. 25. – С. 91-97.
18. Волкова Н.П. Педагогіка: Посіб. для студ. вузів. К.: Академія, 2001. – 576с.

19. Воспитательная система школы: Проблемы и поиски / Сост. Н.Л. Селиванова. – М.: Знамя, 1989. – 269 с.
20. Головаха С, Паніна Н. Методичні та організаційні аспекти соціологічного моніторингу // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2004. – С. 7-20.
21. Гребенкина Л.К., Анщперова Н.С. Технология управленческой деятельности заместителя школы. М., 2003, –С. 82-84.
22. Киричук О.В., Гільбух Ю. Шкільний клас: Як пізнавати й виховувати його душу. – К., 1994. – 252 с.
23. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – К. – Райдуга, 1994. – 98 с.
24. Законодавчі акти України з питань освіти / Верховна Рада України. Комітет. – 102 с.
25. Закон України «Про освіту» від 23 березня 1996 р. № 100/96 ВР.
26. Закон України «Про загально середню освіту». В редакції Закону України від 13 травня 1999 р. № 651-ХІV.
27. Концепція загальної середньої освіти 12-річної школи. Постанова Колегії Міністерства освіти і науки України та Президії АПН України від 22.11.2001 року № 12/5-2.
28. Національна доктрина розвитку освіти «Освіта України», №33 від 23.04.02 р.
29. Положення про загальноосвітній навчальний заклад. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 року №946.
30. Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 року №1717.
31. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. – С.54.
32. Гудзенко С.В. Щодо проблеми сімейного виховання молоді // Нові технології навчання. – К., 2001. – Вип. 31. – С. 115-123.
33. Гуревич И. Действия, принимаемые всеми. Моделирование системы внутришкольного контроля. – «Директор школы», N1, 1995. –С. 13-23.

34. Гусева А.С., Васильев А.А., Козлов В.В., Хомяков Б.В. Педагогический конфликт. Теория и технология. – М., 1997.
35. Дроб'язко П.Г. Творчі групи вчителів. Педагогіка і психологія, 1996. – №1. – С. 150-154.
36. Довідник класного керівника. // Збірник документів. – К., 1996. – 144 с.
37. До джерел духовності народу. // Методичні рекомендації. – Хмельницький, 1995. – 56 с.
38. Зверева В.И. Организационно-педагогическая деятельность руководителя школы. – М.: Новая школа, 1997. – 172 с.
39. Зеер Э.Ф., Карпова Г.А. Педагогическая диагностика личности учащихся СПТУ: Учеб. пособие /Свердл. инж.-пед. инст. – Свердловск, 2003. – 191 с.
40. Юва В., Формування громадянської культури особистості. – Кам'янець-Подільський: «Абетка», 2004. – 147 с.
41. Кан-Калик В.А. Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – М, 1990. – 213 с.
42. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1997. – 235 с.
43. Кларин М. В. Педагогические технологии в учебном процессе // Анализ зарубежного опыта. – М.: Знание, 1989. – 184 с.
44. Кочетов А. И. Как заниматься самовоспитанием. Минск:Высш. шк., 1991. – 196 с.
45. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості – К.: Рад. шк., 1989. – 125 с.
46. Костяшкин Э.Г. Теория и практика внеурочной работы общеобразовательной школы: Дис. д-ра пед. наук. – М., 1999. – 423 с.
47. Конаржевский Ю.А. Технология педагогического анализа учебно-воспитательного процесса. – М., 1997. – Ч. 2. – 142 с.
48. Концепція національного виховання // Рідна шк. – 1995. – № 6. – С. 22-23.
49. Концепція формування світогляду громадянина України: Проект // Освіта. – 1996. – 20 листоп. – №63, 64. – С. 2-3.
50. Королев Ф.Ф. Системный подход и возможности его применения в педагогике // Проблемы теории воспитания: Сб. ст. /

Под ред. Л.П. Бугеовой. – М., 1996. – 98 с.

51. Косарева Н.І. Виховання громадянськості учнів на ідеях української державності // Педагогіка і психологія. – 1996. – №3. – С. 12-15.

52. Кройтор О.В. Особливості морально-психологічного клімату творчого колективу // Проблеми освіти. – 2001. – Вип. 25. – С. 69-75.

53. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. Основи національного виховання. – 107 с.

Статья поднимает проблему, которая, на наш взгляд, всегда является актуальной. Это осуществление воспитательных влияний на растущую личность. Успех зависит как от личностных качеств воспитанников, так и от педагогического мастерства. В трудах ученых отслеживается путь движения человека образованного как человека воспитанного.

The article lifts a problem, which, in our view, always is actual. This realization of educator influences on growing personality. Success depends both on the personality internalss of pupils and from pedagogical trade. In labours scientific the way of motion of man is watched formed as a man educated.

Приходченко К.І. - доктор педагогічних наук, професор кафедри українознавства, Заслужений учитель України, член-кореспондент Міжнародної академії наук педагогічної освіти (м. Донецьк)

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор Г.П. Шевченко